

IDŐ és IDEOLÓGIA

A történelemfogalom mibenléte a közép-kelet-európai szép- és esszéirodalomban

Az

idén százhusz éve született Szerb Antal (1901–1945) *A királyné nyaklánca* (1943) című művének bevezető sorai-

ban felcsendülő mottója szerint: „Az idők az irodalmárt is arra tanítják, hogy szokott tárgyát félretéve, a Történelem felé tekintsen és tőle várjon ihletést új munkájához”.

A szemük láttára kibontakozó Történelem több értelemben is állandó ihletet és témát biztosított a közép-kelet-európai (vagy némileg szűkebben, a magyar-cseh-lengyel) alkotóknak a XX. század során.

Egyrészt *tárgyként*: értve ezalatt azon tapasztalatokat, amelyeket a fasizmus alóli „felszabadulás” nyomán a térség népességei átélni kényszerültek az önjelölten „történelmileg szükségszerű” kommunista, illetve államszocialista berendezkedések vezetésével.

Másrészt *alanyként*: vagyis az egyének és közösségek sorsát, végzetét irányító, sajátos metafizikai aktorként, amelyhez az előbbi tapasztalatok miatt éppenséggel gyakorta ironikus *leitmotivum* társult.

E tanulmány az alábbiakban a teljesség és átfogóság képtelen igénye nélkül, egyes meghatározó szerzőkre összpontosítva kísérli meg kitapintani ezen alkotói áramlatok ütőerét. Természetesen az alább felvillantásszerűen bemutatott szerzők más és más szellemi pozícióból, valamint eltérő gyakorlati élethelyzetből alkottak. Éppen ezért a műveik mögötti életút legalább érintőleges bemutatása, avagy a szépirodalom és a XX. századi politikai realitások metszetének megrajzolása is, noha kellő terjedelemben valójában teljesíthetetlen, ámde elengedhetetlen vállalkozás.

A történelem mint tapasztalat és tárgy

Az éppen hetvenöt évvel ezelőtt véget ért második világháború örömteli végnapjainak eufóriájába már baljós előjelek vegyülnek a cseh alkotó Josef Škvorecký (1924–2012) 1958-ban megjelent *Gyávák* (1998) c. regényének retrospekciójában: „Mindenféle elképzelések kóvályogtak a fejünkben. A ruszkikról...” (Škvorecký 1998a: 45).

Ugyanebben a könyvben a szerző a várva várt békeidők derült égének közelgő villámcsapásait is érzékelteti, csakúgy, mint mindennek a hatalmi berendezkedési színterét: „A város fölött pezsgő tavaszi csend fűgött. Semmi jel nem utal forradalomra. Mégis lesz forradalom. Kell hogy legyen. Sok embernek volt érdeke, hogy legyen” (49). Beszédese, egyben nyugtalanító a főszereplői, illetve elbeszélői tanácsstalanság is ugyanitt: „Ezerkilencszáznegyvenöt május kilencedike van [...] ez a csetepaté alighanem ennek a háborúnak az utolsó ütközete volt. Új élet kezdődik. De hirtelen nem tudtam, mi kezdődik tulajdonképpen” (416). Szemléletes kép a történelmi események horizontján az is, hogy: „A vihar meg jóformán el se kezdődött, nemhogy elvonult volna” (1998a: 464).

Afféle önbeteljesítő jóslatként, a második világháborúban maga is résztvevő Škvorecký ezen 1948–49 körül írt regénye idővel anatómia alá került, majd Csehszlovákia 1968-as megszállását követően szerző-

je észak-amerikai emigrációba vonult, ahonnan soha nem tért vissza.

Škvorecký későbbi, már a kanadai emigrációs munkásságában, ilyenformán *Az emberi lélek mérnökei* ([1977] 1998b) című regényben is megjelenik a fasiszta mellett „a kommunista impériumokban” szerzett nemzeti és nemzetközi tapasztalatok „pavlovi reflexe” (1998b: 16).

Hasonlóan a *Gyávák* fenyegető, vészjósló fordulatához, Jan a főszereplőnek írt levelében utal rá, hogy „valahogy olyan rossz érzésem van, Dán. Te már a háború alatt célozgtattál valami ilyesmire [...] némi szorongást érzek. Talán még nem jöttek teljesen rendbe az idegeim, hiszen épphogy csak véget ért a háború” (82), ami előrevetíti a Történelem komor lépteit.

Elgondolkodtató továbbá, ahogy Škvorecký életművének vissza-visszatérő főhőse, Danny Smiřický származási országa történelmének a tanulságairól vall, nyilvánvalóan önéletrajzilag is ihletetten: „örök életemre immunis vagyok ama nyavalyával szemben, amely mindenféle vétség mindenféle fennsőbbiségnek való mindenféle bejelentgetésében nyilvánul meg. Ez a gátlás oly áthághatatlan bennem, akár a vasfüggöny. Túl sokáig éltem egy olyan országban, ahol a bejelentés nyomán még a szintiszta igazság is azon nyomban hazugsággá változik...” (14-5). Megjelennek továbbá a regényben olyan valós történelmi tapasztalatokon nyugvó toposzok, mint “a l’art pour l’art egyfajta változatát” üző államvédelem informátorai (53), a „patafizikusnak” nevezett rezsim karmaiból való menekülés, vagyis az emigráció (72) és a paranoiás természetű, elidegenítő cenzúra (81) is.

A megszállás politikai valósága, a totalitarizmusnak és lélektanának, illetve a térség XX. századi történelmét alapvetően meghatározó államszocializmusnak a rendszerszintű kritikája végigkíséri egy másik cseh szerző, Milan Kundera jóformán teljes életművét. Kundera életútja, egyéb témánk szempontjából nem közvetlenül releváns fejleményeken túl, annyiban egészen bizonyosan emlékeztet Škvoreckýre, hogy mindkét alkotó „testközelből” szemlélte az egymást váltó totalitárius diktatúrákat. Az előbbiekről a leplőt lerántó műveik idővel hazájukban „indexre” kerültek, emiatt végül az emigráció mellett döntöttek, ahol a korábbi beidegződéseik és reflexeik által meghatározott rendszerkritikájuk kiteljesedhetett.

„Mi is maradt ránk ebből a távoli korból? Ma már ezek az évek mindenkinek a politikai perek, az üldözések, a betiltott könyvek és justizmordok éveit jelentik. De nekünk, akik emlékezünk, tanúságot kell tennünk; nemcsak az iszonyat, de a líra kora is volt ez!” – írja Kundera *Az élet máshol van* (2005: 286) című regényében.

E könyvében, melyet eme alkotó bemutatása előtt amolyan mottónak is szánok, megelevenedik a kon-

cepciósi pereknek való kiszolgáltatottság, a kultúrpolitikai cenzúra és kényszerei, valamint a későbbi művekben vissza-visszatérő homo sentimentalis lélekrajza, amely a politizáló értelmiség identitásformálódását kísérli meg bemutatni Jaromil prototipikus alakján keresztül, mintegy Sartre: *Egy vezér gyermekkorára* fasiszta karakterábrázolása, illetve ez utóbbi mű ifjú Lucien Fleurier „főhősének” anamorfikus tükörképeként vagy „pepita” karikaktúrájaként.

A *Tréfa* (1999 [1967]), amely *Az élet máshol van* előtti első, méltán világhírű és még Csehszlovákiában alkotott regény, nemcsak a politikai profilozás, a bebörtönzések és internálások vagy a szakmai előmenetel kompromisszumainak, gáncsainak a világa, hanem ennek árnyékában a vitriolos rendszerbírálaté is: „Az optimizmus az emberiség ópiuma! Az egészséges lélek ostobaságtól bűzlik. Éljen Trockij! Ludvík” (1999: 45). E sorok végzetesnek bizonyulnak, a tréfacsináló osztályrésze hosszú éveken át tartó üldöztetés lesz. Hiszen „a világ átalakítására törekvő nagy mozgalmak közül egy sem tűri el a gúnyt és a lekicsinylést, mert ez olyan, mint a rozsdá, ami mindent szétmar” (281). Ha emigrációs tartózkodása miatt Kunderának magának nem is, ám műveinek csakugyan része lett e kilátásba helyezett üldöztetésben.

A *Nevetés és felejtés könyve* (1993 [1979]) című könyvében a politikai üldözöttség, a protekció és a feljelentgetések témájánál is továbbmegy, egészen odáig, hogy gyakorlatilag fizikai és szellemi népiirtásról beszél az 1968 utáni Csehszlovákia kapcsán: „A nemzeteket úgy likvidálják [...] hogy legelőször elveszik az emlékezetüket. Megsemmisítik könyveiket, műveltségüket, történelmüket. És valaki másféle könyveket ír, más műveltséget nyújt, más történelmet gondol ki nekik. [...] (1993: 201–2).

A szintén világhírű *A lét elviselhetetlen könnyűsége* (2014 [1984]) c. regény nézőpontjából újra megelevenedik a profilozás, az agitációs propaganda, a politikai és ekként megjelenő érdekkonfliktusok, továbbá a külföldi utazások nehézsége és az emigrációnak a szerző által is járt útja, emellett – sorsközösségben a magyar 1956-tal – 1968, vagyis a prágai tavasz. Aleksander Dubček egyszerre testesíti meg a könyv egyes szakzaiban a történelmi alárendeltséget és váltja ki a szerzői szolidaritást a megszállás alá kerülő haza egészét megszemélyesítő jelképként. Az egyik főszereplő, Tereza, „gyakran gondolt vissza a beszédre, amit Dubček mondott a rádióban, amikor hazatért Moszkvából [...] most is hallotta remegő hangját. Dubčekra gondolt: őt, egy önálló állam fejét idegen katonák a saját hazájában letartóztatták, elhurcolták, valahol az ukrainai erdőkben négy napig fogva tartották, jelezték neki, hogy agyonlövik, ahogy tizenkét évvel előtte agyonlőtték magyar elődjét, Nagy Imrét, aztán átszállították Moszkvába [...] tudatták vele, hogy már nincs ki-

végzésre ítélve, ráparancsoltak, hogy továbbra is az állam fejének kell tekintenie magát, leültették az asztalhoz, szemközt Brezsnyevvel, és kényszerítették, hogy tárgyaljon. Utána megalázottan hazatért (2014: 97).

Kundera e művében foglalkozik a rendszer kiépülésében és fennmaradásában játszott felelősség kérdéseivel, vagyis a történelmi Nagy Menetelés bonyolult lélektani mozgatóival és következményeivel is: „aki úgy gondolja, hogy a közép-európai kommunista rendszereket kizárólag bűnözők hozták létre, az nincs tisztában egy alapigazsággal: a bűnös rendszereket nem bűnözők hozták létre, hanem lelkes emberek, akik hitték, hogy a paradicsomba vivő egyetlen utat fedezték fel. Derekasán védték meggyőződésüket, és ezért sok embert kivégeztek...” (228).

Kundera már a diktatórikus szociológiai környezet közvetlen és közvetett tapasztalataitól javarészt elvonatkozott munkáiban is, mint a *Lassúság* (2016 [1995]), találni elvárva utalásokat az államszocializmus tapasztalataira: „Vannak olyan helyzetek (például a diktatórikus rendszerekben) amikor veszélyes nyilvánosan állást foglalni” (2016: 20).

A szintén cseh és 1968-tól megjelentetni nem engedett Bohumil Hrabal (1914–1997) *Jarmilka* (2007 [1977]) című, eredendően már 1952-ben megírt elbeszélésében a „szocialista építőmunka” kíméletlen sivársága és értelmetlensége mellett a kommunista rendszer terrorját is ábrázolja: „manapság ugyan ki veszi védelmébe a legyőzötteket és megalázottakat, ha csak én volnék meg pár ezren, de csupán nálunk százezerrel vannak, milliószám... és ki védi meg őket... ki veszi védelmébe a plébánost, aki életfogytiglant kapott csak azért, mert megtagadta, hogy egy kommunista öregasszonynak feladja az utolsó kenetet...” (2007: 26).

Ugyanebben a magyarul *Tükrök árulása* néven megjelent elbeszélésű gyűjteményben a *Furcsa emberek* következő párbeszéde a kommunista hívószavak kiüresedését, az általános illúzióvesztettséget is tükrözi:

„– Dicsőség a munkának!

– Ha jól meg van fizetve, akkor dicsőség neki – mondta Tejes” (362).

Az eleinte rendszerbírálatait színdarabjaiban abszurd stílusban közléte, később már 1968-ban ténylegesen tiltólistára került, többször a rendszer által börtönbüntetéssel is sújtott Václav Havel (1936–2011) cseh esszé- és színdarabíró, egykori államfő, leírva hazájának hetvenes évek végi élményeit, Nyugaton megjelentetett, magyarul *202-es paragrafus* címet viselő elbeszélésében a csehszlovák diktatúra hagyományait a cári Oroszországig vezeti: „Minden jel arra mutat, hogy a büntető törvénykönyv 202. paragrafusa úgy keletkezett és fejlődött, mint azon nagyszámú eszközök egyike, amelyekkel a centralista hatalom (eredetileg nyilván a cá-

ri, ma pedig a miénk is) állandóan sakkban tartja az embereket. Az emberek többsége ugyan nem ismeri ezt a paragrafust, de meglétét biztosan érzi. Ez a paragrafus hű tükre a hatalomnak [...] amelynek megfelelően, ha az emberek figyelik és szemmel tartják egymást (1991: 199).”

Fontos azonban, hogy Havel, különösen a rendszer éveinek előrehaladtával, differenciál az egyes időszakok között, azok átfogó és mélyreható bírálatát adva. Ilyenformán a hetvenes évek vonatkozásában egy sajátos, ún. „poszttotalitárius rendszerről” beszél az 1979-ben megjelent *A kiszolgáltatottak hatalma* c. politikai esszéjében, a maga társadalmi manipulációra és bürokratikus béklyóira is épülő, színtelen mindennapjaival: A »klasszikus« diktatúrától eltérően, amelyben a hatalom sokkal nyíltabban és szabályozatlanabban érvényesül [...] a poszttotalitárius rendszer [...] megszállotta a rendszabályoknak; úgy véli, mindent a törvények béklyójába kell vernie: [...] E rendszabályok nagy része az élet teljes körű, a poszttotalitárius rendszerre oly jellemző manipulációjának a közvetlen eszköze: elvégre az ember e rendszerben csupán egy gigantikus gépezet jelentéktelen csavarja [...] valamennyi társadalmi és kulturális megnyilvánulása szigorúan meghatározott és ellenőrzött kell, hogy legyen: az előírt életvitelről való bárminemű eltérése kisiklásnak, önkényeskedésnek és anarchiának minősül” (158). Azt mindenesetre leszögezi Havel, hogy „a »poszttotalitárius« természetesen nem arra szándékozom utalni, hogy olyan rendszerről van szó, amely már nem totalitárius, ellenkezőleg, éppen azt szeretném vele kifejezni, hogy mérőben másként totalitárius (92–3).

Rátérve a hazai párhuzamokra, a magyar szép- és esszéirodalomban Németh László (1901–1975) *Iszonyának* (1947) finom lélekrajza, amely – és ebben adjunk igazat Romsics Ignác (1999: 329) történésznek – könnyedén értelmezhető úgy, hogy „nemcsak két ember, hanem a külső erőszak és a szuverenitására kényes intellektuel párharcának megjelenítése is”, nem véletlenül részesült kemény bírálatban a rendszer kultúrpolitikusai részéről.

A tárgyalt időszak nemcsak írói munkásságán, hanem Németh László életútján is nyomot hagyott. Hiszen az író a második világháború után a fokozatosan kommunista irányítás alá kerülő Írószövetség tagrevíziójának eredményeként az irodalmi élet peremére került és hallgatásra kényszerült (Romsics 1999).

Németh *Irgalom* (1964) című lélektani regényében, a kádári amnesztia után már kimondottan „puha” kritikával is illet(het)te a kommunista diktatúrát az egyik karaktere által: „A kommunisták, az okosabbja, nagyon jól tudják, s hangoztatják is, hogy az ő sorsuk a népművelésen múlik. Ilyen eszméket azokra a tömegekre egyelőre csak erőszakkal lehet rákényszeríteni. Az erőszakot azonban nem lehet időtlen időkig fenntar-

tani, mert gyűlöletessé tesz [...] Viszont, amíg a lakosság 60-70 százaléka kommunista nem lesz, a diktatúrát sem lehet abbahagyni” (1964: 252).

Déry Tibor (1894–1977) *Niki, egy kutya története* (1955) című kisregénye és a *Szerelem* c. novelláskötete (1963) egyaránt a Rákosi-rendszer okozta közéleti torzulások, a diktatúra visszasságai közepette a reményvesztettség, a(z) illegitimitási kérdések, valamint a politikai és morális konfliktusok lenyomatainak tekinthetők. Ezen fejlődés visszatükrözi egyben azt is, hogy a jómódú polgári családból származó szociáldemokrata beállítottságú szerző a második világháború után belépett a Kommunisták Pártjába, majd kiábrándult abból. Sőt, 1956-57 telén a kádári restaurációval szemben is fellépett, emiatt később börtönbe jutott és csak az 1963-as amnesztiával szabadult.

A *Szerelem* (1963) című elbeszélésében a letartóztatás és meg nem nevezett okokból történt büntetésvesztés-rehajtás, majd a börtönviselt ember hazatérésének fájdalma és gyönyöre, míg a *Philemon és Baukisz*ban az 1956-os késő őszi utcai harcok elevenednek meg, ahogy a *Számadás*ban is. Ez utóbbi ambivalens viszonyt jelez 1956-hoz, ám semmiképp nem olvasható kizárólag a rendszer által megkövetelt, a forradalomtól és szabadságharcától való elhatárolódás tendenciájaként. A *fehér pillangó*, ha nem is nyíltan rendszerellenes, mindenestre a hivatalos ideológiai vonaltól alapvetően eltért. E munkák mind-mind az átélt, megtapasztalt történelmi kor közéleti anomáliáit visszhangozzák.

Eme előzmények mellett nemhogy nem lep meg az amnesztia utáni *Kiközösítő* (1983 [1966]) c. kelet-római késő antik kontextus ironikus hangvétele, hanem annak anakronizmusai már-már nyíltan árulkodnak, például az informátori jelenlét, a feljelentgetés, kommunista vagy államszocialista áthallásait adva: „Egy Lycopolis nevű gazdag főúr meghitt barátai körében elmondta egyik szörnyűséges éjszakai álmát, melyben a mi mindenható cézárunk lezuhant megbokrosodott lováról [...] Egy spicli – mert hova nem férközik be ez az alattomos féreghad! – besúgta az álmodót a császári detektívönöknek [...] a mi jóságos cézárunk megkegyelmezett a gonosztevőnek, s mindössze valamennyi birtokának elkobzására ítélte legkegyelmesebb kincstára javára”. Elgondolkodtató „déma vu-élménnyel” folytatódik e szakasz: „A detektívek rendszerint sötét éjszaka törnek a polgárra, egész háznépével együtt kihajítják az udvarra, s itt a személtárra kínpadra feszítik rab-szolgáit, hogy terhelő vallomásokot csikarjanak ki belőlük”. Végül Déry szatirikus groteszk-bizarr képpel zár: „Az előjáróságok egyik ablakából éjszakánként egy kis fonott fűzfakosárkát lógnak ki az utcára, hogy mindenki kényelmesen, kockázat nélkül megtehesse névtelen följelentését (Déry 1983: 364–5).

Ákárcsak innen, a szatirikus tónus kiszűrődik Déry egy kései művéből, a *Dr. Nikodémusz Lázár híres*

útikalauzjaiból, amelyben swifti hangvétellel nemcsak a hidegháború valósága és az atomháború rémképe elevenedik meg, hanem az '57 utáni világ is, maszkot öltve. E műben a történelem fogalma, hol a tapasztalható metaforája a maga tanulságaival, hol értéksemleges kategóriaként mutatkozik meg.

A hüllőivel és képtelenségével karkai vagy Čapek-féle társadalomkritikát és örkényi vagy mrozeki szurrealizmust egyaránt megidéző *Sirályháton* (1993) c. műben megjelenik mindkét XX. századi totalitárius diktatúra is, vagyis a budapesti gettó mellett az Andrassy (szövegűség kedvéért: Népköztársaság) út 60. szám terrorja is a maga szimbolikus alakzataiban.

A nagypolgári származású és klasszikus polgári ideálokra „felesküdt” Márai Sándor (1900–1989) Škvorecký egyes munkáihoz hasonlóan, kanadai emigrációban megjelenő történelmi regényei mind a burkolt, közvetett áthallásokban, mind az államszocializmus történelmi tapasztalatainak nyilvánvaló referenciáiban bővelkednek. Az 1971-es torontói megjelenésű, a Julius Caesar elleni merénylet történelmi epizódját és a római hadvezér összetett emlékezetének rétegeit feldolgozó *Rómában történt valami* egyes szakaszai szintén sajátosan csengenek. Különösen igaz mindez az 1948-tól haláláig, 41 éven át emigrációban alkotó szerző életútja, közéleti tevékenysége, illetve rendíthetetlen rendszerellenessége ismeretében: „a megkínzottak üvöltése! Benne van a zsarnokság döglétes gyehennájának feketén parázsló visszfénye” (2002a: 32). Ugyanitt egyetemes megállapítást tesz a mindenkori diktatúrák megdöntésének tömeglélektani ösztönzőiről, alighanem 1956, illetve 1968 egyedi, térségi élményeiből is kiindulva: „egy forradalom csak akkor tör ki, amikor a nép már kevésbé fél a lázadás következményeitől, mint az elnyomástól, amelyben él” (2002a: 63).

Erősítő (1975) című, szintén külföldön napvilágot látott regényével Márai, a budapesti születésű magyar-brit író, a sztálinizmus tapasztalatai miatt kiábrándult kommunista Arthur Koestler (szül.: Kestler Artúr) kitűnő és a maga nemében hiánypótló, *Sötétség délben* (1940) vádirata után – amelynek egyik jelenetében utóbbi szerző elgondolkodtató párhuzamot von a Szent Inkvizíció és a kommunizmus kihallgató-kínvallató rezsimjei között –, egy teljes művet szentel az eretneküldöző apparátus működési mechanizmusai bemutatásának. Nem sokkal később a magyar-zsidó származású jugoszláv író, Danilo Kiš (szül.: Kiss Dániel) 1976-ban tette közzé *Borisz Davidovics síremléke. Hét fejezet egy közös történetből* című elbeszélésfüzérét, amelyben ő maga is rendszerszintű hasonlóságokra bukkan.

Koestlernél egy XIV. századi mottó vezet be mindent: „Ha az Egyház léte fenyegettetik, egyúttal fel is oldoztatunk az erkölcsi parancsolatok alól. Míg a cél az Egyház egységének a megőrzése, minden eszköz szentíttetik, amely ezt szolgálja: bármi fortély, árulás,

erőszak, simónia, tömlőc és halál [...] Dietrich von Nieheim verdeni püspök: De Schismate Libri III. A. D. 1411”. Majd az elbeszélő főhős, Rubasov önkritikája kimondottan összekapcsolja ezen korszakokat és intézményeket: „az inkvizícióhoz hasonlítottak bennünket [...] mi is minden pillanatban magunkon éreztük a jövendő egyének fölötti élet iránt viselt felelősségünk teljes súlyát [...] nemcsak az emberek tetteiben, hanem gondolatainkban is üldöztük a gonosz magvait” (Koestler 2011: 117–9).

Márainál az *Erőstűben*, melynek egésze során egyébként is tetten érhető a céltudatos áthalláskeresés és az aktualizációs ösztönzés, egy ibériai karmelita inkvizítornövendék a következőképp számol be abszurd elhivatottságáról és várakozásairól ezen tevékenységet illetően: „Elsajátítom a titkot, hogyan kell megsemmisíteni az eretnekben az ellenállás rejtett, belső tudatát” (2002b: 27). Az inkvizitor e lelkesedése később a tudós Giordano Bruno megégetéséhez vezet.

A Kiš-féle *Borisz Davidovics síremléke* hatodik, *Kutyák és könyvek* c. novellája szintén rokonítja a XX. századi totalitárius diktatúrák jellegzetességeit egyes közepkori előzményekkel: „Baruch David Neumen [...] kihasználta az alkalmat, hogy visszatérjen az isten előtt gyűlöletes szektához és a zsidó szokásokhoz, minek okáért Baruch David Neument [...] letartóztatták és tömlőcbe vetették” (1990: 181–94).

Márai nyugati emigrációjának egyik európai állomásán, Münchenben megjelent egyik utolsó műve, a *Harminc ezüstpénz* (1983) szintén folytatja a történelmi tematizálást. A júdási tetten keresztül univerzális igazságokat kitapintani kívánó mű, minden valószínűség szerint, részben szintén a diktatúra élményanyagában gyökerezik. Ha lehet, még közvetlenebb reflektivitással, mint azt a szerző egyes korábbi, fentebb bemutatott művei teszik: „A második világháborút közvetlenül követő években a »testvér testvért/apát fiú elad« napihír volt az újságokban. Az írástudó, aki elárulja a szellem szabadságát, beáll bértollnoknak a Párthoz, mert így szeretné pótolni, ami tehetségéből és jelleméből hiányzik” (2002a: 356) – fűzi könyvéhez külön jegyzetben, talán arra az esetre is, ha nem lett volna eleve egyértelmű sorok között megfogalmazott bírálat.

A diktatúra tapasztalatai közvetlenül, vagy áttételesen, allegorikusan megjelennek a máskülönben például a Máraiétól alapvetően különböző állásponton lévő Örkény István (1912–1979) munkásságában is.

A Déryhez hasonlóan, tehetős polgári származású, világháborús időkben munkaszolgálatot teljesítő Örkény egyik 1951-es elbeszélése Révai József, illetve az akkori kultúrpolitika bírálatát vonja magára. Később az *Írás közben* című politikai publicisztikája nagy port kavart, majd – ismételten Déryhez hasonlóan – 1956 őszén bekapcsolódik az írószövetségi ellenállásba. For-

radalmi részvétele miatt – a fentebb tárgyalt csehszlovák írók 1968 utáni eseteihez hasonlóan, illetve őket megelőzve – 1958–1962 között nem publikálhatott.

Egyperces novellái (1977 [1968]) közül az *Életben maradni* című nyitójelenetében elgondolkodtató, ahogy az egyik meg nem nevezett szereplő „egy nagy politikai pörben mint negyedrendű vádlott életfogytiglanit kapott; ebből hat évet le is ült, méghozzá magánzárkában és ártatlanul” (1977: 260). Az összenőtt *óbudai ikrekről* szóló híradásban nemcsak a hivatalos tömegtájékoztatás általi manipuláció, hanem a Szovjetunióhoz és a keleti blokkhoz való állandó viszonyítási kényszer is megmutatkozik (1977: 278–81). A *sótartó felle c.* novellában érintőlegesen szó van kiutazási nehézségekről (1977: 322), az *Egy rizsszem panasza* a társadalmi uniformizáció jelentette fenyegetés abszurd reprezentációja (1977: 324–9), a *Professzorok a bíróság előtt* novellának humortalan és rigorózus államügyész-sége is afféle paramnézia élményt kínál (1977: 231–3).

Maradva a térségi abszurd tendenciáinál, a múlt és jelen rendszerszintű szembeállításának egy sajátos, végtelenül groteszk és képtelen eszközével él a lengyel (dráma)író Sławomir Mrożek (1930–2013) *A zsiráf* c. novellájában a *Zuhanás közben* (1983) gyűjteményből, amennyiben a nagybácsi nem akarja bevallani unokaöccsének, hogy ismeri a zsiráf fogalmát, mert e tudását egy háború előtti, reakciós világból származó lapból szerezte (1983: 5–9).

A Déryvel és Örkénnyel történtek térségi inverzeként, a Lengyel Írók Szövetségének tagjaként a második világháború után a rendszerrel éppenséggel együttműködő, majd 1963-ban – egyes korábban tárgyalt szerzőkhöz hasonlóan – nyugati emigrációba vonuló Mrożek azután lett végérvényesen kegyvesztett, hogy elítélte hazája részvételét Csehszlovákia 1968-as megszállásában. Mrożek állampolgárságától való megfosztása után egy időre szintén anatómia alá került, majd a kilencvenes évek második feléig Franciaországban maradt.

A rendszer diktatórikus jellegét, valamint a múlthoz és jelenhez való ellentmondásos és következtelen viszonyulását egyszerre sejteti *A forradalmár szobra* (19–21), amelyben néhány diák spontán ünnepi megemlékezését éppen egy olyan szobor előtt osztatják fel, amelyet maga a rendszer avatott nagy ünnepség keretében fel. Az *Elefánt* (10–13) és a *Gyerekek* (14–21) is kíméletlenül gunyoros leírásai a diktatúra embertelen társadalmi viszonyainak és fojtogató légkörének. Mind a kapitalizmus, mind az államszocializmus elveinek és gyakorlatának burkolt, könyörtelen és abszurd bírálatára enged következtetni *A Sasfészek alkonya* (96–111), amennyiben gyermekeket dolgoztatnak hőemberek tömeges méretű előállítására a Hrabal *Jarmilkájából* már ismert „szocialista építőmunka” szolgálatában, csak azért, hogy utána „levadászhassák” őket. Az *állomáson* (112–120) abszurd jellege nem másból táplál-

kozik, mint a totalitarizmus orwelli gondolatrendőrségének premisszájából: „Csak üldögélek magamban, s keblem dagad az örömtől, ahogy arra gondolok, hogy nem úgy gondolkozom, ahogy olyasvalaki gondolkozik, aki nem olyan, mint én, hanem a haza ellensége.» No és akkor – épp alkonyodott – félelem fogott el, ahogy arra gondoltam, hogy – Isten ne adja – olyasvalamit gondolhatnék, amit nem gondolok, vagy hogy szabatosabban fogalmazzam meg a dolgot, amiről azt gondolom, hogy milyen jó, helyes és kellemes, hogy épp nem azt gondolom. Mert hiszen, gondolják csak meg, uraim, az ember feje olyan, hogy magától gondolkodik, és akkor, mint mondtam, egész testemben megremegtem” (116–7).

A hatalom lélektanát pedig a maga kényszereivel olyan példabeszédek, mint *A táborozás* (121–123) és a *Mon Général* (132–143) c. elbeszélések érzékeltetik, amelyekben Mrozek kritikai pengéje a maga groteszk módján is hasonlóan mélyre hatol, mint Déry, Márai, vagy Kis és Kundera. E művekben a paranoia, a feljelentgetések és a rendőrállami őrszobai kihallgatások mindennapjai, a „mesterséges, hivatalos hatalom által oltalmazott gyenge ember szadizmusa”, illetve a pártfogás, a közbenjárás társadalmi aktusai lépnek színre, miként a jaromili jellemtípus is: „Az a tudat, hogy Öföméltósága közvetlen oltalma alatt állok, sokkal több erőt adott, mint a leggyönyörűbb műalkotások. Egyéni gyámoltalanságomra, gyarlóságra és tökéletlenségre kárhoztatott, parányi személyem fogyatékos létlehetőségeit most egy magasrendű szervezet egészítette ki” (136). Végül kiemelhetjük a diktatórikus keretek között zajló, társadalmi méreteket öltő alakoskodás és színjátás vitriollal vegyesen abszurd szatírját, a *Ki Kicsoda* c. elbeszélést is:

„– És miért tettetik magukat?

– Hogy megtévesszék egymást. Valamennyien kém-szervezetek, kémelhárítók és titkos irodák dolgozói. [...] Régebben is, hogyne, tettettük magunkat egy kicsit egymás előtt, de soha nem így, soha nem ennyire. Az utóbbi időben ugyancsak elharapózott a tettetés” (52–3).

Egy másik világhírű lengyel szerző, a különösen termékeny a lengyel desztalinizációs időszakban, tehát 1956 után váló Stanisław Lem (1921–2006) *Kiberiádák* (2006) című, hatvanas években megjelent elbeszélésfüzérének szintén szatirikus darabja, a *Trurl és Klapanciusz hét utazása* elgondolkodtató áthallásokat, sőt, voltaképp már-már explicit utalásokat hordoz Fukari király birodalmának társadalompolitikai viszonyait tárgyalva: „Alattvalói kora hajnalban keltek, szerényen viselkedtek és későn tértek nyugovóra, mert sokat dolgoztak. Vesszőfonadékot készítettek sáncnak, azonkívül fegyvert és feljelentéseket gyártottak. Hogy a túl sok feljelentés szét ne zilálja az államot – pár száz évvel azelőtt

ugyanis már volt egy ilyen válság, Ezerszemű Ébertalan idejében –, úgy döntöttek: aki túl sok feljelentést ad be, azzal külön fényűzési adót fizettetnek (453).

A történelem mint személytelen cselekvő

„A történelem éppoly kevésbé ismer tréfát, mint az évszázadok, átvonul minden parcellán, házon, kerten, még ha ez hajóornak is álcázza magát” – írja Déry Tibor *Ítélet nincs* c. számadásában (1979: 430), megszemélyesítve az idő múlását a maga széles körű következményeivel. Minthogy „éles történelmi kanyarokban minden korszak lovat vált” (517), a kommunizmus is a maga forgatagával átnyargal a térségen, lábbal tiporva a szerzőt is, akit, mint tudjuk fordulatossá életútjából, ironikusan éppenséggel „az a társadalmi-politikai rendszer” ítél el, amelyet „legjobb tudomása s lelkiismerete szerint szolgálni vélt” (392). Mondhatnánk, a forradalom saját gyermekeit falta fel e csillapíthatatlan étvágyával.

Azt, hogy a metafizikai cselekvő Történelem adott politikai realitásban ölt testet, a maga nagyon is konkrét, elhivatott, illetve önjelölt cselekvőivel, érzékletesen szemlélteti Milan Kundera is a *Tréfa* (1999) c. regényben: „ami azonban a legjobban elbűvölt, sőt elbódított a mozgalomban, az a történelem kormánykereke volt, amelyhez (akár igazából, látszólag) közel kerültem. Akkor ugyanis valóban döntöttünk az emberek sorsáról és az ügyek alakulásáról [...] A mámort, amitől megittasultunk, rendszerint a hatalom mámorának nevezik, de (egy kis jóakarattal) kevésbé szigorú szavakat is használhatnék: minket a történelem bűvölt meg; megmámorosított, hogy felpattantunk a történelem hátára, s magunk alatt éreztük; igaz, hogy többnyire tényleg csúnya hatalomvágy lett belőle, de (mint ahogy minden emberi dolognak két oldala van) volt benne (s talán főleg nálunk, fiataloknál) némi egészen eszményi ábrándozás is arról, hogy éppen mi kezdjük meg az emberiségnek azt a korszakát, amikor nem lesz az ember, egyetlen ember sem lesz többé a történelmen kívül, sem a történelem sarka alatt, hanem irányítani és alakítani fogja a történelmet (1999: 87).

Az itt máskülönben önkritikával is megközelített történelem referencialitást Marx és Engels pszeudohegelianizmuson nyugvó munkásságából és annak politikai reprezentációjából merít (vö. Muravchik 2014).

Ezekben a szóban forgó szépirodalmi és esszéjellegetű művekben a Történelem tehetetlen háttére gyakran mintegy potenciális cselekvőként jelenik meg. Ennek megfelelően e szerzők állandóan a „Történelem menetéről” (*der Gang der Geschichte*), a történelmi fejlődésről (*die geschichtliche Entwicklung*) stb. beszél-

nek, és ehhez forradalmi eszkatológiát és várakozásokat társítanak (vö. MEM 6/160. 164, 167), vagy meggyőződésből, vagy antagonisztikus iróniával, ahogyan azt például az irodalmi Nobel-díjas lengyel Czesław Miłosz (1911–2004) is teszi. Vagyis, ebben a perspektívában a Történelem a térségi egyének és közösségek sorsának ördögi elrendezője. Más szóval, az a „lény”, amely a XX. században elfoglalta Isten helyét, kijelölve útmutatásában az egyes emberek és közösségek helyét (Miłosz 2011: 54-5).

Miłosz iróniája felillantja az értelmiségi identitáskeresés konfliktusait, kényszereit, egyben az önkéntes alávetettségét is az ideológiának, avagy a megalkuvás öngazolását: „Az ember (fogadjuk el azt a feltevést) csak az egyik hangszer lehet a zenekarban, amelyet a Történelem istenasszonya vezérel. [...] Lehet-e helyesen gondolkodni és jól írni, ha nem az egyetlen reális fősodorról úszik az ember, amelyben van életerő, mert összhangban marad a valóság mozgásával vagy a Történelem törvényeivel?” (27). Az államszocializmus teologikusnak gondolt, a Történelem alanyisága szavatolta „sikerét” olyan „eredmények” és már fentebb tárgyalt tapasztalatok jelzik a miłoszi iróniában, mint „a szimpatizánsok légiói minden kontinensen (vö. Nagy Menetelés); ravasz hazugságok, amelyek mindig az igazság magvaiból kelnek ki; a filozófiailag képzetlen ellenfelek megvetése, vonatkozik ez burzsoá vagyis determinált származásukra [...] (a pusztulásra ítélt osztályok kihalása történelmi szükségesség)” (34).

Folytatva az ironikus hangvételt, a Baltikum sorsára a következőképp utal Miłosz: „ha valaki nagyon a lelkére veszi azon népek sorsát, amelyeket eltiport a Történelem-elefánt, méltán mondhatjuk róla, hogy kis-sé szentimentális alkat, és hogy sirámaival nem sokra megy – ebben egyetérthetünk” (317).

A máskülönben hithű kommunista családból származó, szintén legyel Adam Michnik (1946) lengyel történész-esszéista eredendően maga is az ideológia elkötelezett híve volt. 1980-ban azonban már a Szolidaritás kulcsszereplői között találjuk. A hosszú éveken át bírósági ítélet nélkül börtönök sokaságában fogvatartott szerző 1982-ben sziléziai (Białotłęka) elzárása közben írt levelében a történelem tapasztalati felfogása mellett annak vélt vagy valós alanyisága is jelentkezik, természetesen ironikus hangvétellel: „A szovjet hódítók annyiban különböztek a náciaktól, hogy rendszerszinten semmisítették meg minden társadalmi köteléket, politikai és kulturális szervezetet, sportegyesületet és szakmai céheket, és megszüntették a polgári jogokat és elkobozták a vagyont. Nemcsak alattvalókká tették az embereket, hanem egyben tulajdonukká is. [...] A kezeses háborúk szellemét utánozva terjesztették az új hitet (vö. Witkiewicz, Miłosz) nyitva hagyva az ajtót, és lehetővé tették mindenki számára – elvileg –, hogy a progresszív rendszer vallására áttérjen [...] Ezen aj-

tók nyitva álltak mindenki előtt, aki megértette, hogy a történelem elkerülhetetlen törvényei miatt az Óvilág romokban hever. A győztes kommunizmus társadalmi előrehaladást is ígért, és bizonyos mértékig teljesítette ezt az ígéretet (1985: 43-4)”.

Milan Kundera hasonló nyomon jár a már idézett *Nevetés és felejtés könyvében* (1993 [1979]) „A történelmi események rendszerint tehetségtelenül utánozzák egymást, de azt hiszem, hogy Csehországban a történelem egy mindedig példátlan kísérletet vitt színre” (1993: 20).

E példátlan kísérlet elszenvedői, tárgyai többfélék, azok egyik csoportja a magyar paraszti réteg. Róluk írja Csoóri Sándor (1930–2016) magyar író és költő *Tudósítás a toronyból* (1963) c. szociográfiájában, hogy: „Számptalan ilyen apró, taszító élmény is hozzájárult szerintem ahhoz, hogy a parasztok [...] sokszor kapu mögül nézzék a történelem zajlását” (1963: 187–8). Nekik arra is „rá kellett ébrednünk, hogy a történelem nem tartotta be az udvariasság szabályait, se velük, se mással” (182), miközben megsínylették mindazt, „amit a történelem és a korszak parancsol” (139), „az átváltás megrendítően nehéz korszaka” (141) során. Csoóri éppen ezért ugyanitt arra a következtetésre jut, hogy „a történelem [...] váratlan kanyarok és cikázás révén is képes kifejezni akaratát” (161).

Bár alapvetően főként a tapasztalati perspektívát illeti, mindenesetre tematikusan idevág Sánta Ferenc (1927–2008) munkássága, és kifejezetten a *Húsz óra* (1964) regény, amelyben egyébként a konfliktusok szintén a vidék volt szegényparaszti közösségein belül zajlanak, az abnormális személyi kultusz nehéz évei, illetve az 1956-os forradalom napjai vonatkozásában. Ennek a Csoóri későbbi, imént tárgyalt művéhez hasonlóan, egyfajta tudósítási keretű, emellett Márai Rómában történt valami regényéhez hasonlóan többszereplős és -irányú retrospekciónak a XIX. fejezetében a gróf narrátorhoz intézett következő szavaiban a történelem időként és sorsfordító erővel összefüggésben jelenik meg: „Most majd az fog történni, amit nálunk úgy neveznek, hogy történelem... [...] Ha folyamatában, alakulásában, forrongásában, éppen történő mivoltában látunk valamit, még korántsem tudjuk, hogy történelmileg mily jelentős, esetleg éppen eldöntő folyamat, korszakot nyitó vagy lezáró folyamat, kezdet-e avagy vég éppenséggel”.

Márai már fentebb tárgyalt *Harminc ezüstpénzében* a történelem valamiféle „személyes sorsokon túli, időtlen” (2002a: 343) eseményláncolatként tárul elénk. Noha gyakorlatilag a XVI. század végi római egyházi intézményrendszer referenciája Márai *Erősítőjében*, első ránézésre elviekben a történelem önállóan munkálkodó, különleges cselekvő hatalmát jelzi, hogy „lúgosan kiáztatott [...] mindenféle eszményi ábrándozást” a római népből (Márai 2002b: 69).

Márai az 1970-ben Kanadában megjelent *Ítélet Canudosban* c., a XIX. század végi Brazíliában játszódó regényében lecsupaszítja e metafizikai „aktust” és kifejezetten az emberi cselekedetek anyagelvű mozzanataival ruhazza fel a történelmi dinamikákat, amennyiben feleleveníti, hogy látta „milyen az erő, amiből később történelem lesz” (2002: 185).

Bohumil Hrabal *Jarmilka* (2007) című, 1952-ben írt elbeszélésében egyebek mellett a hivatalos forradalmi eszkatológiával szembeni szerzői szkepszis is visszaköszön a „történelem menetével” szemben: „az üzemi rádió felülről világítja meg nekünk az utat... és így ráléptünk a boldog jövőbe vezető útra, csak dolgoznunk kell mindannyiunknak [...] Menjete a francba, dumagépek! még hogy én a boldog jövőbe tartok!”

* * *

E tanulmány a Történelem alanyi és tárgyi felfogását, többértelmű visszaköszönését vizsgálta a közép-európai szép- és esszéirodalom egyes nagy alkotóinál, akik egyszerre átélőinek, illetve szellemi hagyatékuknál, vagy közéleti befolyásuknál fogva akár e folyamatok alakítóinak is bizonyulhattak.

E két, alanyi, illetve tárgyi dimenzió szorosan és „szervesen” összefonódva egymással jelentkezik a XX. század második felének közép-európai irodalmában. Ahogyan az idén százéve született Németh László írta a Tanú folyóirat IV. kötetében: „A történelem ott zúgott a népek fölött, de a történelem alatt egy homályos öntudatú, sokféle nyelvű tömeg tagadta az időt s dalolta dalait” (1934: 249). ■ ■ ■

BIBLIOGRÁFIA

- Csoóri, Sándor (1963) *Tudósítás a toronyból*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Déry, Tibor (1983) *A kiközösítő*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Déry, Tibor (1963) *Szerelem*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Déry, Tibor (1979 [1969]) *Ítélet nincs*. Budapest: Magvető/Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Déry, Tibor (1993) *Sírályháton – Dr. Nikodémusz Lázár híres útikalandjai*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Havel, Václav (1991) *A kiszolgáltatottak hatalma*. Pozsony: Madách.
- Hrabal, Bohumil (2007 [1977]) *Tükrök árulása*. Budapest: Európa.
- Iványi, Márton Pál (2021) A Nagy Menetelés: a kommunista értelmiségi lélekrajz kritikája a visegrádi térség irodalmában. *Hitel*, 2021. november, 75–81. o
- Kiš, Danilo (1990 [1976]): *Boris Davidovics síremléke. Hét fejezet egy közös történetből*. Maecenas.
- Koestler, Arthur (2011 [1940]) *Sötétség délből*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Kundera, Milan (2005 [1973]) *Az élet máshol van*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Kundera, Milan (1993 [1979]) *A nevetés és felejtés könyve*. Európa, Budapest, 1993
- Kundera, Milan (2014 [1984]) *A lét elvelhetetlen könnyűsége*. Budapest: Európa.
- Kundera, Milan (2016a [1988]) *Halhatatlanság*. Budapest: Európa.
- Kundera, Milan (2016 [1995]) *Lassúság*. Budapest: Európa.
- Lem, Stanisław (2006 [1967]) *Kiberiáda*. In: Lem teljes science-fiction univerzuma II. Debrecen: Szukits.
- Márai, Sándor (2002a) *Valami történet Rómában. Harminc ezüstpénz. Történelmi regények I.* Helikon.
- Márai, Sándor (2002b) *Erősítő. Ítélet Canudosban. Történelmi regények II.* Helikon.
- Michnik, Adam (1985) *On resistance: a Letter from Biatołeka 1982*. In: Michnik, Adam: *Letters from Prison and Other Essays*. Berkeley: University of California. 41–63.
- Milosz, Czesław (2011 [1953]) *A rabul ejtett értelem*. Budapest: Európa.
- Mrozek, Sławomir (1983) *Zuhanás közben – Elbeszélések*. Európa.
- Muravchik, Joshua (2014) *Földre szállt mennyország. A szocializmus története*. Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.
- Németh, László (1932–1936) *Tanú. Németh László kritikai folyóirata. Független kritikai folyóirat*. szerk. Németh László.
- Németh, László (2006 [1947]) *Iszony*. Pomáz: Kráter Műhely.
- Németh, László (1964) *Irgalom*. Budapest: Magvető.
- Örkény István (1912–1979) *Egyperces novelláiban is* (1977 [1968]).
- Romsics, Ignác (1999) *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- Sánta, Ferenc (2005 [1964]) *Húsz óra*. Kossuth.
- Škvorecky, Josef (1998a [1958]) *Gyávák*. Budapest: Európa.
- Škvorecky, Josef (1998b [1977]) *Az emberi élet mérnöke*. Pozsony: Kalligram.

Dr. Iványi Márton Pál (1984) a társadalmi kommunikációnak a Budapesti Corvinus Egyetemen tudományos fokozatot szerzett kutatója. E területnek szentelt interdiszciplináris vizsgálódásai mellett történelmi, vallástudományi, nyelvészeti, geopolitikai, közéleti és irodalomtörténeti témákkal is foglalkozik, különös tekintettel Közép-Kelet-Európa XX. századi szép- és prózaírói hagyományaira.